

ԿՐՕՆԻ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ
(ՀԱՒԱՏԻ ԵՒ ԳԻՏԵԼԻՔԻ)
ՅԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԸՄԲՈՒՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ԺԹ Դ. ՀԱՅ ՊԱՏՄԱՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ
(մեթոդաբանական տեսանկյուններ)

Երբ մենք ուշադրութեան ենք առնում, թէ մարդկութեան համար ինչ նշանակութիւն ունի կրօն եւ ինչ՝ գիտութիւնը, մենք կարող ենք առանց չափազանցութեան հաստատել, որ դրանց եւ այժմեան սերնդի միջեւ յարաբերութիւնների լուծումից է կախուած պատմութեան յետագայ ընթացքը

Ա. ՈՒ ԱՅԹՀԵԴ

Ակնյայտ է այն իրողութիւնը, որ մարդկութիւնն այսօր գտնւում է «ձգնաժամի կանոնաւորման իրավիճակում»: Հասարակական կեցութեան բոլոր ոլորտներն ու մակարդակները ներթափանցող ճըզնաժամը, որն իր արտայայտութիւնն է գտել «բնապահպանման ճգնաժամ», «քաղաքակրթչական ճգնաժամ», «հումանիստական ճգնաժամ» եւ այլ սահմանումների մէջ, բնութագրելի է որպէս հոգեւորի ճգնաժամ: Վերջինիս սկզբնաւորումը նկատելի է դեռեւս լուսաւորականութեան գաղափարախօսութեան մէջ: Բանականութեան դասական տարատեսակի լուսաւորիչների մշակումը յանգեցրել է գիտակցութեան մասնատուածութեանը, որի հետեւանքով առաջացած արժէաբանական յարաբերականութեան սկզբունքն, իր հերթին, ծնունդ է տուել ժխտողականութեանն ու անբարոյականութեանը: Մեր օրերին գիտակցութեան շարունակուող բանականացումը իմաստագրկում է մարդու պատմական գոյութիւնը, ինչը խորթ է մարդուն որպէս հոգեւոր էակի, այսինքն՝ անձնաւորութեանը:

Այդ իսկ պատճառով արդի հասարակութիւնների (եւ յատկապէս կեանքի նոր պայմաններ ստեղծող հայ հասարակութեան) համար անհրաժեշտ է այն գիտակցութեան հասունացումը, որ մարդը նախ եւ առաջ ոգու կրող է, ուստի ամբողջութեամբ չի պատկանում հասարակականութեան (զգայական) աշխարհին: Նոր գիտակցութեան ձեւաւորումը ենթադրում է լուսաւորիչների նախաձեռնութեամբ առաջացած գիտակցութեան մասնատուածութեան յաղթահարումը՝ կրօնի եւ գիտութեան եւ համապատասխանաբար՝ հաւատի եւ գիտելիքի համադրման միջոցով¹: Այս տեսանկիւնից այժմէականութիւն է ձեռք բերում ժԹ: Դ. հայ տեսական միտքը, որի սահմաններում հնարաւոր է առանձնացնել յիշեալ խնդրի համապատասխան ըմբռնման վրայ հիմնուած պատմափիլիսոփայական հայեցակարգեր:

1. Լուսաւորական աշխարհըմբռնումով պայմանաւորուած եւ դարաշրջանի մտայնութիւնը արտայայտող հայեցակարգը, հիմնուած երկու փոխկապակցուած հիմնադրոյթների վրայ. ա) հասարակական առաջընթացի՝ քրիստոնէական աշխարհայեացքից սկիզբ առած եւ եւրոպական մշակոյթի մէջ գերիշխող պատմութեան գծակերպ ընկալման, բ) Բանականութեան, ինչը ենթադրում է պատմութեան ի սկզբանէ տրուած «չափականութիւնը»՝ զարգացման որոշակի վեկտոր, որն ընկալւում է որպէս բանականօրէն կազմակերպուած հասարակական կեանք²:

2. Քրիստոնէական աշխարհըմբռնումով պայմանաւորուած եւ ազգի մշակութային աւանդոյթի ողջ կշիռը արտայայտող հայեցակարգը, հիմնուած երկու փոխկապակցուած հիմնադրոյթների վրայ. ա) հոգեւոր առաջադիմութեան՝ երկու չափումների հասարակական եւ անդրանցական (տրանսցենդենտ) մէջ մարդու կենսագործունէութեան եւ պատմական գոյութեան ընկալման, բ) հաւատի եւ գիտելիքի (կրօնի եւ գիտութեան) ծագումնաբանական կապի, ինչը ենթադրում է մարդու կեանքի եւ պատմական ընթացքի հոգեւոր-արժէաբանական չափումի գերիշխանութիւնը հասարակական-գործնական չափումի համեմատ:

1 Դրա մասին մանրամասնօրէն տես՝ ՄԻՌՈՒՄԵԱՆ ՌԻՄԱ, Կրօնական փիլիսոփայութիւնը արդի մշակոյթի համակարգում (մեթոդաբանական տեսանկիւններ): - «Էջմիածին», 2000, մայիս, էջ 69-74:

2 Տես՝ ՄԻՌՈՒՄԵԱՆ ՌԻՄԱ, Ստեփանոս Նազարեանի պատմափիլիսոփայութեան ուսումնասիրման մեթոդաբանական սկզբունքների մասին: - Հայ իմաստասիրութիւնը հոգեւոր մշակոյթի համակարգում, Պրակ IV, Ե., 2000, էջ 107:

Խնդրի քննարկումը հարկ է սկսել այն փաստի հաստատումից, որ դեռևս ԺԶ. դարում է ծնունդ առել եւ յաջորդ դարաշրջանի աշխարհայեացքային էութեանը վերածուել գիտութեան եւ հասարակական առաջադիմութեան գաղափարը, հիմնուած այն համոզուածութեան վրայ, որ Աստծուց է ծագել մարդու բանականութեան հզօրութիւնն ու բնութեան անսահման ճանաչման նրա ընդունակութիւնը: Լուսաւորութիւնը (ԺԸ. դ.) որդեգրել է հասարակական առաջադիմութեան բաղկացական տարրի՝ գիտութեան առաջադիմութեան գաղափարը: Վերջինիս տրամաբանական աւարտն է՝ ԺԹ. դ. գերիշխող միտումը՝ գիտութեան եւ հասարակական առաջադիմութեան միասնականութեան, ինչպէս նաեւ առաջընթացի առարկայական անհրաժեշտութեան եւ անվերջութեան ընկալումը: Պատմութեան ընթացքն այս առումով ըմբռնում է որպէս առաջադիմութեան համապարփակ սկզբունքի իրականացում: Հայ լուսաւորիչները հետեւում էին դարաշրջանի մտածողութեան յիշեալ ուղղութեանը, գիտութեան առաջադիմութիւնը համարելով հասարակական առաջընթացի տարրը, պայմանը, արդիւնքը եւ արտայայտութիւնը: Այդ ընդհանուր մեկնակէտից հնարաւոր է բխեցնել տարաբնոյթ բանաձեւեր:

Այսպէս, կրօնը Ստ. Նազարեանը համարում է մարդու ստեղծագործական ներունակութեան առաջին արտայայտութիւնը, գիտութեան եւ արուեստի սկզբնաղբիւրը, «գայեակը մարդկային ազգի»: Հաւատի, գիտելիքի եւ հասարակական կեցութեան իրաւաքաղաքական նորմերի («իրաւունք», «ազատութիւն») զարգացումը նա դիտում է որպէս զուգահեռ ընթացքներ, ինչից հետեւեցնում է, որ ժողովրդավարական սկզբունքների՝ առկայութեամբ պայմանաւորուած մտքի ազատութիւնը յանգեցնում է հաւատի ընտրութեան ազատութեանը: Նրա համոզմամբ, առանց ազատ մտածողութեան, հետեւաբար, հոգու ազատ արտայայտութեան, հնարաւոր չէ առաջադիմել. միայն կրօնական իդէալներով անհնարին է կայուն տեղ գրաւել ապագայ ունեցող ազգերի շարքում: Բանականութեան զարգացմամբ պայմանաւորուած հասարակական առաջընթացի համատեքստում նա առաջնութիւնը տալիս է պետութեանը, քանզի վերջինիս միջոցով է հնարաւոր համարում մարդկային գաղափարների իրականացումը:

Նշածի լոյսի ներքոյ ըմբռնելի է մտածողի այն տեսակէտը, ըստ որի պետութեան (ազգային) ստեղծման եւ պահպանման գլ-

խաւոր միջոցը՝ ազգային լուսաւորութիւնն է³: Վերջինիս սահմաններում առանձնակի նշանակութիւն է տրւում հոգու դաստիարակութեանը եւ առաքելութիւնը այս գործում յատկացւում է կրօնին: Այդ դերակատարութեան համար անհրաժեշտ է համարւում իմացական զարգացման իւրաքանչիւր աստիճանի հետ բարոյականութեան ճիշտ յարաբերակցութիւնը: Բանն այն է, որ բարոյականութիւնն ու կրթութիւնը ընկալւում են որպէս մարդու (հասարակութեան) կատարելագործմանը նպաստող հզօր գործօններ, որոնցից առաջինը պէտք է գտնուի Եկեղեցու, իսկ երկրորդը՝ Դպրոցի, հոգաբարձութեան ներքոյ: Դրանից բխեցւում է, որ իր առաքելութիւնը իրագործելու համար Եկեղեցին պէտք է ընդունի գիտութեան առաջադիմութեան փաստը, քանզի վերջինիս մէջ միայն կարող է ամրապնդուել ու հաստատուել: «Այն եկեղեցին, որ ունի պատճառ վախենալու հոգու լուսաւորութենից, այն եկեղեցին, որ ամենայն ջանք ու հնարք գործ է դնում պահպանել մարդկութիւնը մի ցած եւ ստորին աստիճանի վերայ, ուրեմն կամի կործանել մարդկութեան բոլոր նպատակը եւ նորա ձգտողութիւնը հասանելու այդ նպատակին, այնպիսի Եկեղեցին աստուածաբանական մտքով չէ Եկեղեցի...»⁴:

Կրօնի եւ գիտութեան յարաբերակցութեան խնդիրը Նազարեանը, ըստ էութեան, քաղաքական հարթութեան վրայ է տեղաւորում: Հայ մտածողները, սակայն, այն քննարկել են նաեւ իմացաբանական ճշմարտութեան բացայայտման եւ հիմնաւորման կրօնի եւ գիտութեան հնարաւորութեան, տեսանկիւնից: Ընդամին, այն մեկնաբանուել է ինչպէս ժամանակաշրջանի աշխարհայեացքային համատեքստում (Ա. Գարազաշեան), այնպէս էլ պատմականութեան տեսանկիւնից (Ստ. Պալասանեան):

Ելնելով այն նախադրեալից, որ մարդիկ «ընդհանրապէս կը սիրեն ճշմարտութիւնը եւ այս է մեծագոյն պարծանք մարդկային բանա-

3 Համանման կարծիք յայտնում է Մ. Թադիադեանը: Մարդկային գործունէութեան յաջողութեան պայմանը նա դիտում է անհատի լուսաւորութեան հատկանշանքն՝ նրա կողմից գիտական գիտելիքի անհրաժեշտ պաշարի ձեռք բերման մէջ, քանզի «գիտութեամբ» կանգնի տէրութիւն, թելտ պաշարի ձեռք բերման մէջ, քանզի «գիտութեամբ» (Մ. Թադիադեան, Ուսումնաբայց տէրութեամբ գիտութիւն ոչ բնաւ երբեք» (Մ. Թադիադեան, 1848, N 9, էջ 66):

4 ՆԱԶԱՐԵԱՆ ՍՏ., Մտածող հայերի յոյսերը: - «Հիւսիսափայլ», 1859, N 7, էջ 564:

կանութեան»,⁵ Գարազաշեանը հաստատում է, որ ճշմարտութեան չափանիշը փորձն է (անհատական եւ հաւաքական), ուստի դրա բացայայտման միջոցը փորձարարական գիտութիւններն են: Իր ժամանակաշրջանը նա անուանում է հասարակական առաջադիմութեանը եւ անհատի բարեկեցութեանը նպաստող գիտութեան եւ լուսաւորութեան դարաշրջան եւ գտնում, որ ազգի փրկութեան գրաւականը գիտութեան նուաճումների վրայ հիմնուած ազգային լուսաւորութիւնն է: Գիտութեան մեթոդաբանութեան հիմնական սկզբունքի քննադատական փառաբանման հետ մէկտեղ կրօնական-դաւանաբանական սկզբունքները ընկալւում են որպէս անիմաստ եւ անօգուտ, իսկ կրօնի ճշմարտութիւնները մերժւում որպէս գիտութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող մտացածին բաներ: Աւելին, կրօնական մտածողութիւնը դիտւում է որպէս վնասակար անհատի մտաւոր եւ բարոյական առաջադիմութեան համար⁶: Գարազաշեանը, փաստօրէն, տարանջատում է ոչ միայն կրօնը եւ գիտութեանը, այլեւ կրօնը եւ բարոյականը, դրանով իսկ կրօնը զրկելով բարոյական այն բովանդակութիւնից, որը դրա մէջ դիտել է դեռեւս Նազարեանը: Գարազաշեանի կարծիքով, կրօնը պէտք չէ չփոթել բարոյական օրէնքի հետ, քանզի հնարաւոր է մշակել բարոյական օրէնք առանց կրօնական սկզբունքների օգտագործման:

Կրօնի եւ գիտութեան ծագումն ու զարգացումը Պալասանեանը բացատրում է մարդու բնատուր ճանաչողական ընդունակութիւններով, որոնց զարգացման աստիճանը, իր հերթին, պայմանաւորում է մարդու ձեռք բերած փորձի մակարդակով: Այդ սկզբունքից բխեցւում է, որ ցանկացած ժողովրդի հոգեւոր զարգացումը սկիզբ է առնում դիցաբանութեան ստեղծումով, որտեղ արտայայտւում է ժողովրդի մտաւոր, կրօնական եւ բարոյական զարգացման աստիճանը: Դիցաբանական պատկերացումների մէջ դիտարկւում է մարդու եւ շրջապատող աշխարհի միջեւ գոյութիւն ունեցող իրական կապերի արտացոլումը, ինչը «բնութեան կրօն» է անուանւում: Դիցաբանութիւնից բուն գիտական գիտելիքի առանձնացումը մտածողը կապում է Ադեքսանդրիայի գիտական դպրոցի ստեղծման հետ: Միւս կողմից, նա հաստատում է, որ փիլիսոփայական հայեցողութեան եւ

⁵ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա., Բամ եւ դատում: - «Երկրագունդ», 1886, N 7, էջ 297:

⁶ Տես՝ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա., Կրօնք եւ քարոյական: - Պատմաբանասիրական հանդէս, 1960, N 2, էջ 190:

փորձարարական գիտութեան ձեւաւորումը առաջացնում է աւելի կատարեալ կրօնի անհրաժեշտութիւն, ինչպիսին էր քրիստոնէութիւնը՝ կրօնական-փիլիսոփայական մտքի զագաթնակէտը: Բարձր գնահատելով քրիստոնէութեան բարոյական ուսմունքը, որի մէջ հաստատուում է անձնաւորութեան բացարձակ արժէքը եւ մշտական կատարելագործման անհրաժեշտութիւնը, Պալասանեանը նշում է, որ քրիստոնէութիւնը աստիճանաբար հակադրւում է գիտութեանը, վերածուելով հասարակական առաջընթացի արգելակի՝ անձնաւորութեան հոգեւոր կեանքի վրայ իշխելու միջոցով: «Եկեղեցին ներկայացաւ իբրեւ պահապան եւ միջնորդ ամենայն գիտութեան... Սորանով նա մըտաւ այն շաւիղը, որ որոշեց իւր դերը աշխարհում: Նա գայթակղութեան քար դարձաւ Եւրոպայի յառաջադիմութեան համար հազար տարի շարունակ»⁷:

Նոր գիտութեան ձեւաւորումը մտածողը առնչում է Բարեկարգման դարաշրջանի միայնութեան հետ, երբ ճշգրիտ դատողութեան սկզբունքը տարածւում է իւրաքանչիւր հետազօտող առարկայի վրայ: Նրա տեսակէտով, նշած սկզբունքի տրամաբանական զարգացումը ԺԹ. դ. յանգում է ճշմարտութեան մշտատեւ զարգացման անհրաժեշտութեան իմաստաւորմանը: Այս փաստարկութեամբ է բացատրելի գիտութեան արժեւորման Պալասանեանի չափանիշը՝ քաղաքակրթութեան վրայ ներգործելու գիտութեան կարողութիւնը: Եւ որպէս՝ այդպիսին գիտութիւնը ընկալւում է որպէս հասարակական առաջադիմութեանը նպաստող հզօր ոյժ: Այս հարթութեան վրայ բացառւում է ճշմարտութեան բացայայտման կրօնի հնարաւորութիւնը: Պալասանեանի պնդմամբ, կրօնի մէջ ամփոփուած անփոփոխ իդէալը խոչընդոտում է հոգեւոր, հետեւաբար նաեւ հասարակական առաջադիմութեանը: Հասարակական առաջադիմութեան համատեքստում ազգերի ապագան պայմանաւորելով նրանց լուսաւորութեան աստիճանով, Պալասանեանը հետեւեցնում է, որ ազգային կեցութեան նոր պատմամշակութային պայմաններում ազգային լուսաւորութեանը պէտք է աշխարհիկ բնոյթ հաղորդուի⁸:

Հայ մտածողների մի այլ խումբ (Մ. Նալբանդեան, Գ. Կոստանդեան, Րաֆֆի) մերժում է կրօնը, արմատական քննադատութեան են-

7 ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ ՍՏ., Գիտութիւն եւ կրօն: - «Փորձ», 1876, N 2, էջ 210:

8 ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ ՍՏ., Ազգային իրքութիւն: Կազմեց, առաջաբանը գրեց եւ ծանօթագրեց Ռիմա Միրումեանը, Ե., 1991, էջ 12-13:

Թարկելով դրա բոլոր սկզբունքները: Մարդուն ներյատուկ ճշմարտութեան ձգտման բաւարարման գրաւականը Մ. Նալբանդեանը համարում է բանավէճը, որը պէտք է իրագործուի «սրտի ազատ վկայութեամբ, խօսքի եւ բանականութեան սահմանում»: Ոչինչ արտաքին եւ կոպիտ զօրութիւն հանդէս չունի այս ասպարէզի մէջ⁹: Այս տեսանկիւնից հերքւում է հեղինակութեան աւանդոյթի վրայ հիմնուած կրօնական մեթոդը, որը, գիտական-քննադատական մեթոդի համեմատ, թերի է համարւում մի քանի առումներով: Նախ, կրօնական մեթոդը ենթադրում է ոչ թէ իրական, այլ երեւակայական աշխարհի ճանաչումը, մինչդեռ «մարդկութիւնը կապուած է երկրագնդի հետ: Փորձերը ուսուցին նորան, իւր երջանկութեան եւ թշուառութեան պատճառները գտնել երկրագնդի վերայ»:¹⁰ Այդ իսկ պատճառով ճանաչողութեան միակ ընդունելի մեթոդը դէպի իրական աշխարհն ուղղուած գիտական մեթոդն է: Երկրորդը, կրօնական մտածողութեան առարկան անփոփոխ է, մինչդեռ կեանքը (բնական եւ հասարակական) մշտապէս զարգացման մէջ է: Այս պատճառով էլ ճշմարտութիւնը գործընթաց է՝ առարկայական եւ յարաբերական, պայմանաւորուած դարաշրջանի առանձնայատկութիւններով եւ ազդի պահանջների մակարդակով: Այս փաստարկութիւններից հետեւեցւում է, որ հեղինակութեան աւանդոյթը կաշկանդում է մարդկային միտքը, հետեւաբար նաեւ գիտութեան (գիտելիքի) զարգացումը: Նման հետեւութիւնը օրինաչափական է դարձնում «կրօնը բարոյական գերութիւն է» մտածողի կարգախօսը: Նրա համոզմամբ, ճշմարտութիւնը չի կարող լինել մէկի սեփականութիւնը. այն բխում է ազդի կեանքից եւ կոչուած է ծառայելու նրա կեանքի բարելաւմանը: Այս առաքելութեան իրականացման միջոցը նա համարում է ազգային լուսաւորութիւնը եւ գտնում, որ ոչ մի ազգ չի հասել լուսաւորութեան գերմարտի աստիճանին հոգեւոր դաստիարակների օգնութեամբ: «... կրօնը մենակ, այսինքն, առանց գիտութեան եւ լուսաւորութեան, բնաւ ազդեցութիւն չունի բարոյականութեան վերայ, մինչդեռ գիտութիւնը եւ լուսաւորութիւնը առանց կրօնի ունի մեծ ազդեցութիւն»¹¹:

Գ. Կոստանդեանի համար կրօնը եւ գիտութիւնը մէկ խընդ-

⁹ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ Մ., Նկատողութիւնք: ԵԼԺ, հ. 2, Ե., 1980, էջ 320.

¹⁰ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ Մ., Երկու տող, ԵԼԺ, հ. 4, Ե., 1983, էջ 7:

¹¹ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ Մ., Կրօնի եւ քաղաքականութեան մասին, ԵԼԺ, հ. 6, Ե., 1987, էջ 183:

րի վերաբերմամբ պատմականորեն ձևաւորուած հակառակադիր աշխարհայեացքներ են, որոնց դարաւոր գոտեմարտում (սկսած ԺԶ. դ.) վերջնական յաղթանակը պէտք է տանի գիտութիւնը: Որպէս պատճառաբանութիւն նպատակայարմար է ներկայացնել մտածողի այն միտքը, որ կրօնը քարոզում է անշարժ ու անփոփոխ գաղափարներ եւ զուրկ է բարոյական ներգործութիւնից. մինչդեռ գիտութիւնը հաստատում եւ իմաստաւորում է համազգային շահերի պաշտպանութեան, անհատականութեան զարգացման անհրաժեշտութեան, ինչպէս նաեւ սիրոյ, միութեան եւ եղբայրութեան նշանակալիութեան գաղափարները: Ուստի ըմբռնելի է դառնում մտածողի այն բանաձեւը, որ պատմական անհրաժեշտութեամբ կրօնական աշխարհայեացքը պէտք է իր տեղը զիջի գիտական աշխարհայեացքին: «Կրօնը գիտութեան հին ձեւն է, ինչպէս գիտութիւնը՝ կրօնանք կրօնի նոր ձեւն է յաւելլով: Խնդիրը իրերու բացատրութեան վրան է: Գիտութիւնն ալ կ'աշխատի բնութիւնը. աշխարհս բացատրելու՝ կրօնն ալ, այս տարբերութեամբ միայն, որ հին ժողովուրդները աւելի զգացումով ու կոյր հաւատով դատեցին քան թէ ներհուն հմտութեամբ: Կրօնային մեթոդի պատմութիւնը ընդարձակ բան մ'է, որ կ'ամփոփուի հին ազգաց բոլոր կենսագրութիւնը»¹²: Այս տեսանկիւնից քաղաքակրթութեան պատմութիւնը (մարդկային գիտակցութեան զարգացման ընթացքը) բաժանւում է չորս փուլերի: Վայրենութիւնից մինչեւ գրեթէ ստեղծումը տեւող առաջին փուլին ներյատուկ «բնազդային մեթոդ»-ի յատկանիշը համարւում է ֆետիշների պաշտամունքը: Երկրորդ՝ «հաւատական մեթոդ»-ի շրջանը (այբուբենի ստեղծումից մինչեւ հելլենական զարթոնքը տեւող) բնութագրւում է որպէս կոյր հաւատի եւ բանահիւստութեան ձեւաւորման շրջան: Երրորդ շրջանում (հելլենական զարթոնքից մինչեւ ԺԵ. դ.) գերիշխող է համարւում «տրամաբանական մեթոդ»-ը, որի առանձնապատկութիւնն է անհատականութեան զարգացումը, բնազանցութեան ու բանաստեղծութեան առաջացումը: ԺԶ. դ. սկիզբ առած եւ դեռեւս շարունակուող գիտական շրջանին յատուկ է իրականութեան հետազօտումը, փորձի եւ բնական գիտութիւնների հաստատումը:

Քննարկուող խնդրի վերաբերեալ Րաֆֆու մշակած բանաձեւը հարկ է որակել որպէս Նալբանդեանի եւ Կոստանդեանի բանաձեւերի տրամաբանական աւարտը, որտեղ փորձ է արւում բացայայտելու կրօնի առաջացման բնական (հասարակական) արմատները: Րաֆ-

¹² ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ Գ., Մեթոդի վրայ, Ե., 1961, էջ 71:

Փոռ մեկնաբանմամբ, կրօնը առաջանում է մարդու կենսափորձի հիման վրայ, ուստի պէտք է դիտարկուի որպէս պատմականօրէն առաջացած եւ փոփոխականութեան ու անցողականութեան օրինաչափութիւններին ենթարկուող երեւոյթ: Միւս կողմից, ուշադրութեան առնելով կրօնի եւ եկեղեցու հասարակական դերակատարութիւնը, նա նշում է, որ կրօնը եւ եկեղեցին հնազանդութիւն են քարոզում, դրանով իսկ սպանելով ժողովրդի ազատութեան ձգտումը, ինչը, իր հերթին խոչընդոտում է ազգային-ազատագրական պայքարին: Դրանից հետեւեցւում է, որ հոգեւոր դասը չպէտք է այլեւս պահպանի ազգային կեանքի առաջնորդի մենաշնորհը: Այս հարցադրումը յատկապէս էական է համարւում ազգային լուսաւորութեան համար, քանզի «դպրոցը բոլորովին ժողովրդական էր, բայց նորան եկեղեցականացրին, եւ եկեղեցականացնելով մեռցրին»¹³: Բաժիֆոռ համոզմամբ, ազգային լուսաւորութեանը աշխարհիկ բնոյթ հաղորդելու դէպքում հնարաւոր կը դառնայ ազատագրուել կրօնական աշխարհայեցողութիւնից:

Ուշադրաւ է այն հանգամանքը, որ դարաշրջանի աշխարհայեացքային կողմնորոշումների մէջ չի արմատացել կրօնի նկատմամբ յիշեալ եռեակի կողմից (Մ. Նալբանդեան, Գ. Կոստանդեան, Բաժիֆի) դրսեւորած արմատականութիւնը. այն սկսում է ազդեցիկ դեր խաղալ միայն Խ. դ. առաջին քառորդում¹⁴: Մինչդեռ ԺԹ. դ. համար բնութագրական է ազատամտականութիւնը (Ստ. Նազարեան, Ա. Գարաբաշեան, Ստ. Պալասանեան), որի փիլիսոփայական-մեթոդաբանական հիմքը աստուածակրօնութիւնն էր: Ինչ վերաբերւում է բնափիլիսոփայական խնդրակարգի նկատմամբ դարավերջում մեծացող ուշադրութեանը, ապա այն աւելի ճիշտ կը լինի բնութագրել որպէս ազատամտականութեան զարգացման բնականոն հետեւանք: Նման եզրակացութեան համար հիմք է ծառայում թէկուզեւ 60-ական եւ 90-ական թուականների համապատասխան ձեւակերպումների համեմատութիւնը: «...գիտութեանց առարկան բնութիւնն է, եւ գիտութեան նպատակը բնութիւնը ճանչնալ, իսկ անոր արդիւնքը բնութեան օգտակար ազդեցութիւնները մեզի շահաւէտ ընել, ու վնասակարութիւններէն հեռանալ կամ մեզ անոնց դէմ պաշտպանել է: Ասկէ սա կը հետեւի թէ գիտութիւնը առարկայական, այսինքն առար-

¹³ ՐԱՖԻՆԻ, Պարսկաստան, ԵԼԺ, 10 հատորով, հ. 9, Ե., 1964, էջ 173:[14] Տես, օրինակ՝ ՄԱԼԱՔԵԱՆ Մ. Կ., Արաբիչը գիտութեան առջև, Կ. Պոլիս, 1911,

¹⁴ Նոյնի՝ Գիտութիւն, փիլիսոփայութիւն, կրօնք, Կ. Պոլիս, 1922: ՎԱՐԱՆՐԵԱՆ Մ., Կրօն եւ գիտութիւն, Կ. Պոլիս, 1912:

կային վրայ եղած դիտողութիւններով՝ անոր վրայ իսկապէս տեսնուած երեւոյթներէն առնուած ըլլալու է...»¹⁵: Մէջը երուած դատողութեան տրամաբանական շարունակութիւնն է հետեւեալ սահմանումը «... քաղաքակրթուած ազգերի իրար յաջորդող սերունդները, անցեալ եւ մանաւանդ ներկայ դարում, գտնուել են բնագիտական հոսանքների հզօր ազդեցութեան ներքոյ եւ... այդ երկու գիտութիւնները (բնագիտական փիլիսոփայութիւնը եւ քաղաքատնտեսութիւնն ու հասարակական գիտութիւնները - Ռ. Մ.) որոշել են ամէն մի սերնդի աշխարհայեցութիւնը, դորա հետ նաեւ նոցա՝ մէկ կողմից ոգու ուղղութիւնը, միւս կողմից՝ հասարակական գործունէութեան բնաւորութիւնը»¹⁶:

Նշած ժամանակահատուածում գերիշխող էր այն գաղափարը, որ ազգային կեցութեան բարեւաւման հիմքը բնութեան հետազոտումն է, որի արդիւնքները անհրաժեշտ է ժողովրդականացնել ազգը լուսաւորելու միջոցով: Ընդ որում գիտելիքի արժէքը պայմանաւորուած էր նրա կիրառելիութեան աստիճանով, իսկ վերջին հաշուով՝ հասարակական առաջադիմութեանը նպաստելու կարողութեամբ: Գիտութիւնը, ըստ էութեան, ընկալուած էր որպէս հակակշիռ կրօնի, մինչդեռ գիտութեան հասարակական առաքելութիւնը հակադրուած էր կրօնի հասարակական դերակատարութեանը: Վերոշարադրեալը հնարաւորութիւն է տալիս հաստատելու, որ ԺԹ. դ., այնուամենայնիւ, անաստուածութեան դարի չվերածուեց: Աւելին, ԺԹ. դ. հայ լուսաւորական մտքի սահմաններում հնարաւոր է առանձնացնել մտածողների, որոնց հայեացքներում նկատելի է կրօնի եւ գիտութեան հաշտեցման (կամ գոնէ մերձեցման) միտում:

Ս. Վիչենեանի պնդմամբ, կրթութիւնը միայն գիտութեամբ չի ապահովուում: «Մարդ կիրթ ընելու համար պէտք է, որ իր մարդկային կատարելութիւնը ձեռք բերած ըլլայ»: Այս բանաձեւի հիմքում դիտարկուած են հետեւեալ երկու հիմնադրոյթներ. ա) մարդու կեանքի նպատակը կատարելութիւնն է, իսկ «կատարելութիւնը, ըսել է որ Աստուած է: Ուրեմն մարդոյս նպատակը Աստուած է», բ) մարդու բանականութեան զարգացումը ենթադրուած է բարոյական սկզբունքի ճանաչում, ինչը իր հերթին, յանգում է մարդու բանականութեան

¹⁵ ՃԵՒԱՀԻՐՃԵԱՆ Ա., Գիտութեան կարեւորութիւնը: - «Մէր», 1860, N 8, էջ 65-66:

¹⁶ ԲԱՐԵԼԵԱՆ Ա., Հոսանքների պոմեան բնագիտական փիլիսոփայութեան մէջ: - «Մուրճ», 1890, N 10, էջ 1451:

ազնուակամանը: Նշածից հետեւեցւում է, որ «կրթութեան ընդ դէմ ե-
ղողները հաւատալ չեն ուզեր...»¹⁷:

Գափամաճեանի համար որպէս ելակէտային ծառայում է մար-
դու համար կրօնի եւ գիտութեան հաւասար կարեւորութեան մասին
հիմնադրոյթը: «Կրօնը,- նշում է նա,- զգօն եւ բարոյական կենաց հի-
մը եւ այն սրբազան կապն է, որ կը կապէ զմարդ գերազոյն եւ բա-
րեբար էակի մը հետ. եւ կ'առաջնորդէ զայն դէպի այն երջանիկ
կեանքը՝ որուն համար ծնած է մարդ»¹⁸: Միւս կողմից, նա գտնում
է, որ մարդը պէտք է դաստիարակուի, այսինքն՝ հարստանայ գիտե-
լիքով իր բանականութիւնը կառավարելու նպատակով: Վերոյիշեալ
հիմնադրոյթները համադրւում են մտածողի հետեւեալ բանաձեւի
մէջ. «...կրօնը՝ որ յայտնեալ ճշմարտութիւն մ'է, եւ գիտութիւններն
ալ ապացուցական հիմանց վրայ հաստատուած են, կը հետեւի ուրե-
մըն որ կրօնն ու գիտութիւնները իրարու հետ կը համաձայնին...»¹⁹:
Նշած բանաձեւերը բնութագրելի են որպէս դաստիարակութեան հա-
մակարգում կրօնի եւ գիտութեան ներդաշնակեցման հնարաւորու-
թեան եւ անհրաժեշտութեան հիմնաւորման փորձ: Խնդիրը քննար-
կուել է նաեւ աւելի մեծ ընդգրկումով՝ հասարակական առաջընթա-
ցի համատեքստում հասարակական (ազգային) կեցութեան հիմքի
սահմանման (Մ. Մամուրեան), ինչպէս նաեւ կրօնի եւ գիտութեան
էութեան նոյնականացման իմաստաւորման (Ռ. Պէրպէրեան) առում-
ներով:

Մամուրեանը հերքում է դրապաշտների «հասարակական առա-
ջադիմութիւնը «դրական» գիտութիւնների զարգացման հետեւանք
է» կարգախօսը, քանզի այդ գործընթացի համար անհրաժեշտ է հա-
մարում գիտութեան հետ կրօնի եւ փիլիսոփայութեան առընչակ-
ցութիւնը: Այս տեսանկիւնից նա քննադատում է հումանիտար եւ
հասարակական գիտութիւնների նկատմամբ ճշգրիտ գիտութիւննե-
րի մեթոդների դրապաշտների կիրառման փորձերը. «...միտքն ու ֆի-
զիկական աշխարհը, հոգւոյն եւ նիւթին երեւոյթները, նախնական
եւ վախճանական պատճառներու վէճը, եսն եւ ոչ-եսն անդադար պի-
տի զբաղեցնեն մարդիկն ամէն փորձառական ու դրական ճգանց

17 Վիլհելմեան Ս., Մանկատաժութիւն, մասն Ա, Կոստանդնուպօլիս, 1844. Ներածու-
թիւն, էջ ԺԱ, ԺԵ:

18 ԳԱՓԱՄԱՃԵԱՆ Մ., Կրօնը: - Դաստիարակութիւն: Հետազոտութիւն: Եւ յա-
ռաջադիմութիւն: - «Զեփիւռ հայրենեաց, 1863, N 27, էջ 109:

19 Նոյն տեղում, N 28, էջ 229:

դէմ»²⁰: Ուստի մարդկութեան պատմական զարգացման համար նա օրինաչափական է համարում տարաբնոյթ տարրերի (բնական, հոգեբանական, բարոյական, գիտական, կրօնական, փիլիսոփայական եւ այլն) փոխներգործութիւնը: Ամէն մի ազգի կեցութեան հիմքում սակայն, նա գերիշխող տարր է առանձնացնում: Հայ ազգի կեցութեան հիմքում դիտարկուող տարրերի մէջ նա կրօնական տարրն է արժեւորում եւ գտնում, որ թէեւ այն կարող է փոփոխուել ժամանակի մէջ, սակայն, երբեք չի կարող կորցնել իր նշանակալիութիւնը ազգային կեցութեան ապահովման առումով: «Եւ միթէ օգտակա՞ր է... քանդել ժողովրդեան մարդի գոյութեան պայմաններն, որ ուրիշ ազգութեանց պայմաններուն մէկ մասը կը կազմեն, եւ որով պիտի նկատի մարդկային յառաջադիմութեան գործին աջակից գտնուիլ... երբ Հայն հայրենիքէ, քաղաքական դրութենէ, փայլուն գրականութենէ՝ գիտութենէ զուրկ՝ իր կրօնին, իր պատմութեան վրայ կռթնելով կ'ներկայի Եւրոպայի եւ ուրիշ աստիճանակից ժողովրդոց տրուած ազատութենէ եւ անկախութենէ մաս մ'ալ իրեն համար կ'պահանջէ...»²¹:

Ռ. Պէրպէրեանը ոչ միայն պաշտպանում է կրօնի եւ գիտութեան ծագումնաբանական կապի մասին գաղափարը, այլեւ հաստատում դրանց էութեան, խնդրակարգի, առարկայի եւ նպատակի նոյնականութիւնը: Մարդու հոգեւոր կեանքի մէջ առանձնացնելով մշտնապէս, զգացմունքի եւ կամքի ոլորտները, նա դրանց համապատասխանեցնում է ճշմարիտի, գեղեցիկի եւ բարու գաղափարները: Այդ գաղափարները նա համարում է առ Աստուած մարդու բարձրանալու միջոցներ, որոնց արմատները գտնում են բացարձակի եւ կատարելի՝ Աստծոյ մէջ: Դրանից բխեցւում է, որ գիտութիւնների համակարգում գերագոյն աստիճանը զբաղեցնում է փիլիսոփայութիւնը: Որպէս պատճառաբանութիւն նա առաջ է քաշում հետեւեալ հիմնադրոյթները: Գիտութեան վերջնական նպատակը համարւում է մարդու երջանկութեան ապահովումը, որի իրականացման համար փիլիսոփայութիւնն ունի աւելի մեծ հնարաւորութիւն: Գիտելիքը յարաբերական է, գիտութիւնը հնարաւոր է, քանզի գիտելիքի հիմքում ընկած է բացարձակը: Գիտութիւնը սահմանափակ է ըստ էութեան, իսկ կած է բացարձակը: Գիտութիւնը բնագիտութեան մէջ է գտնում իր մարդու ճանաչողական ձգտումը բնագիտութեան մէջ է գտնում իր սկիզբն ու աւարտը: Իմաստասիրական ոգին մարդու բարձրագոյն կարողութիւնն է, առանց որի չկայ քաղաքակրթութեան զարգացում:

20 ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ Մ., Մեթոդի վրայ: - «Արեւելեան մամուլ», 1878, N 9, էջ 201:

21 ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ Մ., Մեթոդի վրայ: -1879, N 1, էջ 346:

Այդ իսկ պատճառով մարդու զարգացումը պէտք է լինի ներդաշնակ (այլ ոչ միայն մտաւոր), իսկ կրթութիւնը՝ դաստիարակիչ: Եւ այդ գործընթացի մէջ գլխաւոր տեղը պէտք է զբաղեցնեն «մարդկային ուսումները»՝ փիլիսոփայութեան գլխաւորութեամբ:

Կրօնի էութիւնը մտածողը ըմբռնում է որպէս մարդուն ի սկզբ բանէ տրուած սկզբունք, այն է՝ հաւատ Աստծոյ նկատմամբ: Կրօնի մէջ առանձնացնելով մարդու մէջ միասին գործող մտաւոր, զգայական եւ կամային տարրերը, նա հաստատում է, որ կրօնի, արուեստի եւ փիլիսոփայութեան առարկաները միեւնոյնն են: «Տիեզերաց մեծութեան առջեւ մարդուն տկարութեան, բնութեան ահեղ կամ գեղեցիկ տեսարանաց առջեւ մարդուն սոսկումի կամ զմայլման, բարոյական օրէնքէն կամ պարտաւորութեան գիտակցութեան առջեւ գերագոյն Օրէնսդրի մը ու Դատիչի մը ներկայութեան, մահուն առջեւ՝ բարոյական անձնավորութեան անէացման գաղափարին դէմ խեռման, վերջապէս՝ մշտանորոգ կենաց առջեւ գոյաբար անսպառ զօրութեան մը գոյութեան եւ առ այն պատճառանաց ու սիրոյ զգացումն է, որ անբաժան մարդէն, յառաջ բերած է ամէն կրօնքներն ու կրօնից եւ փիլիսոփայութեանց եւ բանաստեղծութեան կապող օղակն է եղած»²²: Ռ. Պէրպէրեանի կարծիքով, կրօնական զգացումը բարոյական է ըստ էութեան. կրօնը մարդու բարոյականութիւնն է: Ամենալսեմ կրօնը, սակայն, նա համարում է քրիստոնէութիւնը դրա գերազանցապէս հոգեւոր լինելու պատճառով: Կրօնի եւ փիլիսոփայութեան նպատակը համարելով մարդկանց մէջ սէր եւ բարեկամութիւն սերմանելը, մտածողը, այնտեղանային, պնդում է, որ փիլիսոփայութիւնը միշտ կրօնով է ներշնչւում²³:

Գիտակցութեան եւ հասարակական կենսքի բանականացման վրայ հիմնուած լուսաւորականութեան շարժումը ուղղուած էր գործնական-բարոյական եւ հասարակական-բարոյական խնդիրների իրականացմանը, ինչը պայմանաւորել է օգտակարութեան հարցին կրօնի եւ գիտութեան իմաստի, բովանդակութեան եւ նշանակութեան յանգեցումը: Արդիւնքում նեղացուել (Ստ. Նազարեան) կամ մերժուել է (Րաֆֆի) կրօնի աստուածաբանական եւ բնագիտական էութիւն-

²² Պէրպէրեան Ռ., Դաստիարակի մը խօսքերը, Վիեննա, 1901, էջ 160:

²³ Կրօնի եւ գիտութեան յարաբերակցութեան վերաբերեալ նմանատիպ դիրքորոշում մշակել է նաեւ Ն. Ռուսինեանը (տես՝ Դասագիրք փիլիսոփայութեան, Կ. Պոլիս, 1874):

նը, մինչդեռ մարդու ճանաչողական պահանջմունքը սահմանափակուել է երկրային, գործնական, հասարակական աշխարհով: Կրօնը զրկուել է իր էութենական բնութագրումից՝ լինել բնական (աստուածային) օրէնքի աղբիւրը: Գիտութեանը հասանելի է դարձել միայն պայմանական եւ անցողիկ գիտելիքը, ինչը ծնունդ է տուել յարմարողականութեան հոգեբանութեանը: Այդ հանգամանքը նշանակում էր հեռացում մարդու բարոյական եւ ճանաչողական բնութիւնից, մարդու ոգուց, որի էութիւնն է՝ կողմնորոշումը դէպի զգայական աշխարհի գոյութիւնը, իմանալիութիւնը, արժէքաւորութիւնը, իմաստը եւ նշանակութիւնը հաստատող, անդրանցական աշխարհը: Լուսաւորիչների գաղափարական հակառակորդների՝ հայ պահպանողականների հայեցակարգը հարկ է մեկնաբանել որպէս գերզգայական աշխարհի գոյութեան, հետեւաբար կրօնի եւ գիտութեան ծագումնաբանական կապի ու աշխարհայեացքի ամբողջականութեան վերահաստատման փորձ:

Կրօնի եւ գիտութեան ծագումնաբանական կապի Յովհաննէս Տէրոյենցի նման ըմբռնմամբ է պայմանաւորելի ամբողջական գիտելիքի մասին նրա տեսակէտը: Գիտելիքն այնտեղ ներկայացւում է որպէս «մտաւորական» եւ «նիւթական» տարատեսակութիւնների ամբողջութիւն: Մտաւորական՝ կրօնական եւ փրկիւթական գիտելիքը, յղկում եւ լուսաւորում է մարդու բանականութիւնը, իսկ նիւթական գիտելիքն արտացոլում է նիւթական առարկաներն եւ դրանց միջեւ գոյութիւն ունեցող զգալի յարաբերութիւնները: Նիւթական երեւոյթների մէջ դիտարկւում են նաեւ ոչ նիւթական յարաբերութիւններ, որոնց մասին մարդու խորհրդածութիւնները յանգեցնում են այն մտքին, որ «աշխարհս իր բոլոր մասունքներովը եւ իր մէջը պարունակածներովը ամէնիմաստ արարչի մը գործ է, եւ նոյն աւրիչը ասոնց գոյութեանը եւ պահպանութեանը պատճառն է»:²⁴ Դրանով է բացատրւում նիւթից անմիջականօրէն կախում չունեցող յարաբերութիւնների առկայութիւնը, որոնք համարւում են բնազանցութեան, գոյաբանութեան եւ բնական աստուածաբանութեան գիտելիքի համակարգում, այսպիսով, առաջնութիւնը տրւում է կրօնին եւ փրկիւթականութեանը, դրա հետ մեկտեղ փրկիւթականութիւնը բնութագրւում է որպէս հաւատի եւ ճշգրիտ գիտութիւնների շաղկապը. «Հա-

24 Յ. ՏԵՐՈՅԵՆՑ, Ազգային դաստիարակութիւն: - «Երեւակ», 1860, N 85, էջ 45:

լատքը կարեւոր ճշմարտութիւններուն մէկ ամփոփ ծանօթութիւնն է, եւ գիտութիւնը՝ հաւատքով սովորեցնելուն հաստատ ապացութիւնն է: Փիլիսոփայութիւնը հաւատքը կը պատրաստէ, որի վրայ հիմնուած է, գիտութիւնը»:²⁵

Նշած հիմնադրոյթի հետեւանք է նպատակայարմար համարել մտածողի այն միտքը, որ քրիստոնէական կրօնը չի խուսափում գիտութիւնից եւ որ նրանում ամփոփուած ճշմարտութիւնները յաւերժական են: «Այն հաւատքը որ փաստերով կրնայ կործանի՝ բեկանուտ բան մը եղած ըլլալու է. ճշմարտութիւնն անխախտելի է, սուտ կարծիքն է, որ կըջնջուի»:²⁶ Այսպիսով հերքուած է լուսաւորիչների տեսակէտը, ըստ որի քրիստոնէութիւնը, մարդուն խաւարի մէջ պահելով եւ գիտութեան հետ միանալ չձգտելով, այլեւ չի կարող բաւարարել նրա հոգեւոր պահանջմունքը եւ պէտք է մերժուի հասարակական առաջադիմութեանը խոչընդոտելու պատճառով: Մտածողի պնդմամբ, լուսաւորիչները հիմք չունեն ճշմարտութեան բացայայտման գործում մենաշնորհը տալ մարդկային խելքին, առաւել եւս իրենք իրենց անուանել «լուսաւորեալ» կամ «լուսաւորիչ»: Նա քննադատում է այն իրողութիւնը, որ լուսաւորութեան բովանդակութեան մէջ լուսաւորիչները չեն ներառում կրօնը եւ հաւատը: «Մենք լոյսը տեսնու մերոյ Գրիստոսի միջնորդութեամբը աշխարհս ծագած գիտեմք... եւ ինչ գիտութիւն, որ այս լուսոյս ճառագայթը անոր վրայ ծագած չէ՝ խաւար է. եւ հաւատոյ եւ կրօնից լուսոյն հաղորդ չեղող գիտութիւններուն լուսովը լուսաւորուած կարծեալները խաւարի մէջ կը կարծեն եւ ուրիշ լոյս փնտնելու անհոգութիւն ընելով անհաւատութեան մեղքը իրենց վրայ հաստատուած կը մնայ»:²⁷

Կրօնի եւ գիտութեան նախասկզբնական կապի մասին գաղափարի Տէրոյենցի պաշտպանումը հարկ է գիտարկել նաեւ գիտելիքի զարգացման օրինաչափութիւնների նրա մեկնաբանման համատեքստում: Նրա կարծիքով, գիտելիքը զարգանում է ժառանգորդման սկզբունքի համաձայն: Այս տեսանկիւնից փիլիսոփայութիւնը համարւում է աւանդական գիտելիքի ոլորտ, ինչը նշանակում է, որ միայն աւանդութեանը հետեւելով է հնարաւոր հասնել ճշմարտու-

²⁵ Թ. ՏԵՐՈՅԵՆՑ, Այլ է, այլ: - «Երեւակ», 1861, N 97, էջ 31:

²⁶ Թ. ՏԵՐՈՅԵՆՑ, Այլ եւ այլք, էջ 31:

²⁷ Թ. ՏԵՐՈՅԵՆՑ, Կրօնքը վերցընենք տեղը իմչ դնենք: - «Երեւան», 1861, N 119, էջ 353:

կրոնար մարդ անբան անասուններէն տարբերիլ, անոնց հաւասարեցանք...»:²⁹ Հասարակութեան մէջ աճող յանցադործութիւնների պատճառը նա համարում է աշխարհայեացքային նման կողմնորոշումը, որի յաղթահարման միջոցը հաւատի ու բարու միաւորումն է:

Տէրոյենցի հայեցակարգը բնութագրելի է որպէս ծրագրային ժթ. դ. հայ կրօնական պատմափիլիսոփայութեան համար: Վերջինիս մէջ, սակայն, անհրաժեշտ է ընդգծել նաեւ մարդկային բանականութեան եւ աստուածային յայտնութեան, գիտելիքի եւ հաւատի, փիլիսոփայութեան եւ կրօնի հաշտեցման միտումը, ինչը յստակօրէն ձեւակերպել է Խ. Ալլոգեանը. «Եկեղեցական Պատմութիւնը եւ Քրիստոնէական Աստուածաբանութիւնը իմաստասիրութեան ընկերացող ուսումներ են... այն հեղինակներին ընտրելով առաջնորդ որոց կրօնական եւ իմաստասիրական վարդապետութեանը հակառակ չ'ելլեր ոչ ուղիղ փիլիսոփայութեան եւ ոչ ողջամիտ աստուածաբանութեան եւ յատկապէս ազգային աւանդութեան... մէկ կողմանէ բանականութեան պատիւը պահեմք, միւս կողմանէ ալ Աստուծոյ երաշխիքը կամ ճշմարտութեան ձրի պարզեւր իմաստուն երկիւղածութեամբ մեծարեմք»:³⁰ Նրա պնդմամբ, մարդու իմացական բնականոն իրավիճակը ենթադրում է համաձայնութիւն փորձի, գիտական տեսութեան, բնազանցական սկզբունքի եւ կրօնական գաղափարի միջեւ, որի խախտման պարագայում «ճշմարտութիւն ճշմարտութեան դէմ կը յարձակի. վտանգ մ'է կծագի, որուն դէմ տալու համար բանականութիւն եւ հաւատք իրենց կշիռը կը կորուսանեն»: Նման իրավիճակը կանխելու (կամ շտկելու համար) մտածողն անհրաժեշտ է համարում գիտութեան հնարաւորութիւնների սահմանումը եւ Բանի ու Հաւատի հրամայականների հաստատումը: Ըստ նրա, կրօնի ճշմարտութիւնները, որոնց հիմքը Աստուածն է, չեն խոչընդոտում գիտութեան զարգացմանը: «Աստուած չէ ուզած յայտնել այնպիսի բնական եւ բնազանցական խնդիրներ՝ որոց լուծումը մեզի, գոնէ Աստուծոյ նպատակին մէջ, կարեւոր չէ, միայն մեր պարտաւորութիւնները ճանչնալու եւ կրօնական վախճանին դիմելու համար հարկ եղածները իմացուցած է»:³¹ Այս սահմանից դուրս մարդուն հետաքրքրող

²⁹ Յ. ՏԵՐՈՅԵՆՑ, Կրթութիւն եւ քաղաքական: - «Երեւակ», 1864, N 4, էջ 26:

³⁰ ԱՇԸԳԵԱՆ Խ., Համառօտ փիլիսոփայութիւն, Ի Նիկովիդիա, 1885, Յառաջաբան, էջ VII-VIII:

³¹ ԱՇԸԳԵԱՆ Խ., Գիտութիւն եւ հաւատք: - «Յոյս» (Արմաշ), 1874, N 2, էջ 73, 76:

հարցերը նա վերապահում է գիտութեանը: Աչքեանը նշում է նաեւ, որ գոյութիւն ունեն կրօնական եւ բնագիտական ճշմարտութիւններ, որոնք քննելի են ոչ թէ գիտութեան փոփոխական միջոցներով, այլ Բանի եւ Հաւատի օգնութեամբ: Միւս կողմից, նա պնդում է, որ գիտութիւնը չի կարող վնասել այդ ճշմարտութիւններին. այդ հնարաւորութեան ընդունումը ենթադրում է գիտութեան իրական պաշտօնի խեղաթիւրումը:

Հայ կրօնական պատմափիլիսոփայութեան համար բնորոշ է նաեւ գիտելիքի համակարգում գիտութեան «քաղաքացիութեան» հաստատման ձգտումը, ինչը բացատրելի է դարաշրջանի մտայնութեան պահպանողականների ընկալմամբ: Խ. Մխիթարեանի տեսակէտով, գիտութիւնն ու իմաստութիւնը սկիզբ են առնում Արարչի իմաստութեան խորհուրդներից, որոնց օգնութեամբ զարգանում եւ աճնուանում են մարդու մտքի խորհուրդները: Եւ եթէ Աստծոյ գիտութիւնն ու իմաստութիւնը կատարեալ եւ անփոփոխ է, ապա մարդու գիտութիւնն ու իմաստութիւնը եւ՛ սահմանաւոր է, եւ՛ անկատար, եւ՛ փոփոխական: «Մարդն փորձառական գիտութեանց մէջ դիտող է, բանականի մէջ՝ մեկնող է, իմաստասիրութեան մէջ՝ ճշմարտութիւնները փնտռող է, կրօնքի մէջ՝ պարզ հաւատացող է սրտով եւ հոգով»: Մարդու համար, սակայն, գիտութիւնը մեծ դեր է կոչուած կատարելու, քանզի դրա բացակայութեան դէպքում «տիեզերք եւ կեանք անստուգութեան մէջ, եւ մարդն կարծեաց եւ կասկածանաց մէջ կը մնայ»:³²

Աւանձնայատուկ ուշադրութեանն արժանի են Մխիթարեանները, որոնց աշխատութիւններում գիտութեան «իրաւասութիւնները» հաստատում են ինչպէս տեսական, այնպէս էլ գործնական առումներով:³³ Մխիթարեանների հայեցակարգի համար բնութագրական է Գուրգէնեանի հետեւեալ բանաձեւը. «... անհերքելի է որ Աստուած ճշմարտութեանց առաջին աղբիւրն է, եւ բանաւորապէս ալ ծանօթութիւն պատճառին կանխէ քան զծանօթութիւն արգասեաց, սակայն թէպէտ եւ մարդս ինքզինքն չկրնար մտօք յղանալ՝ առանց իրեն պատճառին, բայց յայտնի է որ նախ եւ առաջ իր հոգեան եւ իր

32 Մխիթարեան Խ., Գիտական շողեր, Կ. Պոլիս, 1901, էջ 9:

33 Տես՝ ԳՈՒՐԳԵՆԵԱՆ Է. Ա.Ի.ՓՄԵՆՏԻՈՍ Վ., Տարեքի իմաստասիրութեան ընդարձակ, Ի Վենետիկ, հատոր Ա-Բ, 1869. ԷՄՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ ՏԷՐ ՊՕՂՈՍ Վ., Տարեքի բանական փիլիսոփայութեան, Կ. Պոլիս, 1872, Է. Եղուարդ վրդ. Սիրունեան, Միջին ընթացքի իմաստասիրութեան, Վենետիկ, 1899:

գլխավոր կերպարներով եւ զգալիորեն կ'ունենայ, այսինքն իր զգացածին, ճանչցածին եւ կամեցածին գաղափարներն կ'ունենայ՝ քանի որ դեռ արտայայտ ճանաչողութիւն մը չունի Աստուածութեան եւ անոր ստորոգելաց վրայ, եւ յինքնէ կը բարձրանայ առ իւր պատճառն:³⁴

Յատկանշական է, որ փորձարարական եւ բնական գիտութիւններէի զարգացման եւ լուսաւորութեան տարածման ժամանակաշրջանում հայ պահպանողականները պաշտպանում են քրիստոնէական ուսմունքի առանցքային սկզբունքը՝ «Յիսուսի վարդապետութիւնը հիմնուած է սէրի եւ ազատութեան վերայ յանուն ճշմարտութեան», հէնց լուսաւորիչների «լուսաւորութիւն եւ բարեկարգութիւն ազգի» կարգախօսի տեսանկիւնից: Այս առումով ուշագրաւ է «Արարատ» հանդէսում տպագրուած յօդուածը, որի գլխավոր գաղափարը հետեւեալն է. «Քրիստոնէական հաւատը իւր բուն նշանակութեամբ... կ'ապահովէ մարդկութեան համար աւելի մեծ ազատութիւն մտքի եւ զարգացման, քան գիտութիւնը իւր յայտնաբերած ճշմարտութիւններով միասին, որոնք, հազիւ թէ ճանաչած են նոցա, անհրաժեշտ կը պահանջեն որ դաւանեն»: Գիտութիւնը, ըստ էութեան, հնարաւոր է համարուի որոշակի ելակէտային սկզբունքների «հաւաստով» ընդունելու դէպքում: Վերածուելով գիտութեան անփոփոխ «հաւատալիքի», այդ սկզբունքները պայմանաւորում են գիտութեան ճշմարտութիւնների յարաբերականութիւնը: Հերքելով լուսաւորիչների կարծիքը, համաձայն որի քրիստոնէութեան բացակայութեան պարագայում գիտութիւնը կարող էր աւելի զարգացած լինել, յօդուածի հեղինակը պնդում է, որ քրիստոնէութիւնը մարդուն գիտութիւնից աւելի շատ բան է տուել անգամ ճշմարտութեան բացայայտման առումով: Քրիստոնէական ուսմունքը «կրօնի զօրութեամբ կը պարունակէ իւր մէջ անփոփոխելի ճշմարտութիւն եւ եթէ այդ ճշմարտութիւնը ստիպուած լինի կամ կարողանայ փոփոխուել գիտութեան կամ գիտական հանգամանքների, այն ժամանակ արժան չէր եւ հաւատալ նորան: Քրիստոնէական ճշմարտութիւնն իւր պարունակութեամբ եւ ձեւով, որ կը մնայ անփոփոխելի, միայն դորա համար է դարձած հանրածանօթ ու հասու ամէն դարերի եւ ամէն ազգերի մարդիկներին»:³⁵ Գիտութիւնը նոյնպէս ձգտում է բացարձակ ճշմարտութեանը, սակայն նրա առաջնութիւնն ուրիշ է: Այդ պայմաններում բնական են համարուում կրօնի եւ գիտութեան միջեւ հակասութիւնների առաջացումը: «Քրիս-

34 ԳՈՒՐԳԷՆԵԱՆ Է. ԱՒՔՍԵՆՏԻՈՍ, Տաքերժ իմաստասիրութեամբ ընդարձակ, Ա հատոր, էջ ԻԳ-ԻԴ:

35 Ա. Վ., կրօն եւ գիտութիւն: - «Արարատ», 1879, n Ը, էջ 334, 337-338:

տոնէութիւնը դեռ եւս բարձր է կանգնած գիտութիւնից, որովհետեւ նրա մէջ է գիտութեան եւ կեանքի այբ եւ բեն:³⁶

Ներկայացրած նիւթի նշանակալիութիւնը պայմանաւորելի է մեր ժամանակաշրջանի համար բնութագրական մի շարք գործօններով: Կրօնի եւ գիտութեան յարաբերակցութեան խնդիրն այսօր դիտարկում է ոչ միայն որպէս պատմական՝ գիտութեան առաջացման եւ յետագայ զարգացման գործում կրօնի դերակատարութեան հարց, այլեւ որպէս արդիականութեան կարեւորագույն խնդիր: Յայտնի պատճառներով մարդկութեան առջեւ ծագեցել է ճշմարտութեան ներդաշնակեցման անհրաժեշտութիւնը. կրօնի եւ գիտութեան դեռեւս պահպանուող տարանջատումը արգելակում է մարդկութեան բարոյական «մաքմանը»: Մշակոյթի մէջ հաւատի եւ գիտելիքի համադրումը հարկ է իրականացնել աշխարհայեացքային, կրթական եւ գործնական համատեքստերում: Այս համադրութեան հէնքի վրայ ստեղծուած ճանաչողական նոր մեթոդաբանութիւնը կը նպաստի հետեւեալ փոխկապակցուած խնդիրներին լուծմանը:

1. Հասարակական կեանքի պայմանների եւ մարդու ներքին աշխարհի միջեւ գոյութիւն ունեցող անհամապատասխանութեան վերածմանը, ինչը, իր հերթին, կ'ապահովի մարդու գիտակցութեան եւ հասարակական յարաբերութիւնների բանականացման ճանապարհին «կորցրած»՝ մարդու գոյութեան եւ նրա պատմութեան իմաստի վերականգնմանը:

2. Գիտութեան աշխարհայեացքային հիմքի վերահաստատմանը, որի միջոցով գիտութիւնը հնարաւորութիւն կ'ունենայ յաղթահարելու իր հիմքերի ճգնաժամը, զարգանալու եւ արդի արժեհամակարգի մէջ ներգրուելու:

3. Մարդկայնական կրթութեան իրադրոժմանը: Վերածննդի դարաշրջանում սկիզբ առած եւ դեռեւս չյաղթահարուած մարդասիրական ուսմունքը քայքայել է մարդու հոգեւոր էութիւնը: Մինչդեռ իստոնէութեան մարդասիրութեան հէնքի վրայ կառուցուած կրթական համակարգը կարող է անհրաժեշտ հոգեւոր հիմք ապահովել մարդու (եւ մարդկութեան) լիարին կենսագործունէութեան համար: Ծանաչողական հէնց այսպիսի մեթոդաբանութեան ստեղծման համար էին ԺԹ. դ. պայքարում հայ պահանջողականները:

ՌԻՄԱ ՄԻՐՈՒՄԵԱՆ

The Comprehension of the Relativity of Religion and Science (Faith and Knowledge) in 19th Century Armenian Historical Philosophy
(Methodical aspects)

summary

Rima Miroumian

The issue laid out in the title is the subject of philosophical analysis for the first time in Armenology. The author examines it within the limits of the 19th century classical Armenian mind, in the context of "illuminatory" and "conservative" philosophical theories set aside by her. The results of the investigation into the issue of the relativity of religion and science (faith and knowledge), pivotal to the idealistic and attitudinal direction of 19th century Armenian historical philosophy, may be summarized as follows.

The Illuminatory movement, based on the rationalization of consciousness and public life, was aimed at the realization of issues of practical morality and social ethics, which led to the convergence of the meaning, content and significance of religion and science, to the advantage of the issue. As a result, the theological and metaphysical essence of religion was narrowed (S. Nazarian) or rejected (Raffi), while the cognitive demand of Man was limited to the earthly, practical and social world. Religion was deprived of its essential character - being the source of natural (divine) law. Conditional and temporary knowledge became accessible to science, which gave birth to the psychology of constant stability. These circumstances signified the distancing of Man from ethical and cognitive nature, from the human soul, the essence of which is the intent towards the existence of an emotional world, the comprehensibility, worth, meaning and significance of a world beyond the individual. The theory of the antagonists of the illuminators, the Armenian conservatives, in essence, is an attempt to reestablish the wholeness of the existence of a supersensitive world and attitude, and therefore of the evolutionary tie between religion and science.